

Грачаница

Црква Благовештења

Краљ Милутин је око 1315. године обновио темеља цркву Липљанске епископије, на месту старе базилике и мале једнобродне цркве, коју је у XIII веку подигао неко од његових предака. Црква је неколико година касније била живописана и краљ јој је издао повељу, чији је нешто скраћен текст исписан на западном зиду јужног параклиса (објављивана је више пута, уп. Тодић, *Грачаница*, 63–68, сл. 5, а најбоље Б. Живковић, *Грачаничка повеља*, Београд 1992). Осим Данила II (Архиепископ Данило, *Животи*, 104) и ове повеље, о краљу Милутину као ктитору сведочи неколико његових ликова у цркви и његови монограми у наосу (о овим последњим в. Р. Петровић, *Монограми краља Стефана Уроша II Милутинова у Грачаници*, Саопштења XIII, 1981, 105–114). Тадашњи епископ Игњатије се трудио и око живописања цркве (Тодић, *Грачаница*, 70–71), а при њој су све до краја XVII века столувале липљанске (грачаничке, новобрдске) владике. У непознато време цркви је додата спољна припрата, у којој су извођене фреске бар у два маха, док у самој цркви има тек неколико познијих фресака (о њима Тодић, *Грачаница*, 76–77, 239–263, са старијом литературом). О историји манастира в. S. Ćurčić, *Gračanica. King Milutin's Church and Its Place in Late Byzantine Architecture*, The Pennsylvania State University 1979, 12–30 (= *Грачаница. Историја и архитектура*, Београд – Приштина 1988, 19–35); М. Јанковић, *Липљанска епископија и Грачаничка митрополија*, Историјски часопис XXIX–XXX (1982–1983), 27–36.

Архитектура цркве је сложеног и складног склопа, чије језгро сачињава грађевина уписаног крста с куполом на четири ступца. Олтар је наткриљен

калотом и поред апсиде има још две нише, за протезис и ђаконикон. Уз цркву се налази део који је уобличен као њен доњи крст, а у основи има изглед нартекса и бочних ходника, завршених параклисима с апсидама, над којима су саграђене четири мање куполе. Параклиси су били повезани с олтаром широким лучним отворима (одмах преграђени ниским зидовима) и с наосом обичним улазима, док се између припрате и наоса налазе три лучна отвора. Изнад припрате је још једна просторија, катихумена, до које се стизало степеништем усеченим у западном зиду наоса. На цркви су постојала три улаза, од којих је онај на северној страни накнадно зазидан. Испред западног pročеља цркве касније је дограђена спољна припрата. О архитектури Грачанице в. S. Ćurčić, *Gračanica*, 31–127 (= *Грачаница*, 43–139).

Пошто није остало забележено кад је црква осликана, до тога се може доћи само посредним путем. Краљ Милутин је у повељи 1321. навео да је цркву „сазидао и пописао“, што значи да је она до тада била живописана. Не треба олако одбацити податак првих посетилаца Грачанице да је „више главних врата“ била исписана година 1321/22 (М. С. Милојевић, *Путопис дела ђаве Сјаре Србије*, I, Београд 1871, 155; А. Гилбердинг, *Собрание сочинений, т. III, Босния, Герцеговина и Старая Сербия*, Санкт-Петербург 1873, 163; И. Иванић, *На Косову*, Београд 1903, 56; Б. Ђ. Нушић, *Косово – опис земље и народа*, II, Нови Сад 1903, 32; Т. П. Станковић, *Путице белешке по Сјарој Србији 1871–1898*, Београд 1910, 90), али се он не може проверити, пошто на том месту више не постоји фреска, можда уклоњена у поправкама 1897 (Ј. Поповић, *Манасијир Грача-*

ница на Косову, Београд 1927, 46). Пошто је поодавно уочено да су фреске налик на оне у Нагоричину, и да је краљ Милутин на грачаничком портрету знатно старији, оне су датоване између 1318. и 1321. године (Тодић, *Грачаница*, 69–74). С обзиром на то да је у науци прихваћено да су фреске у Нагоричину, Студеници и Грачаници извели исти сликари, и на овде изложену хронологију, по којој су у првој цркви радили 1315–1317/18, а у другој 1318. или 1319, они би осликавање Грачанице започели 1319. или 1320. и завршили до октобра 1321. године.

Фреске у Грачаници су доста добро сачуване, а чисте се уз дуже прекиде већ више година (*Културно наслеђе Србије 1947–1982*, Београд 1982, 51), о чему је објављен само делимичан извештај: А. Гргури, *Сликарско-конзерваторски радови у манастиру Грачаници изведени 1971. године*, СКМ VI–VII (1972), 191–197.

Сликари фресака су непознати, а на основу сличности с њиховим потписаним делима узима се да су их извели Михаило и Евтихије с већим бројем сарадника.

Натписи су претежно српски, али нису ретки и они на грчком језику (Тодић, *Грачаница*, 80–110).

Распоред фресака

Олтарски простор

Апсида. У врху полукалите налази се Христос Емануило окружен херувимима и испод њега Богородица Шира од небеса, с арханђелима Михаилом и Гаврилом са стране. У нижој зони је Причешће апостола у два вида, хлебом и вином, а у лунети трифоре серафим с двома рипидама, на којима је исписан почетак Трисагиона. Нижи појас је с попрсјама светих епископа: Григорија Акрагантског, Григорија Двојеслова, Јевстатија Антиохијског, Методија, Иполита и Илије Антиохијског. Најнижи појас фресака садржи Службу свете литургије: патену с Агнецом, затворено јеванђеље и путир благосиљају св. Василије и Јован Златоуст, а иза часне трпезе су два анђела-ђаконa с рипидама.

У калоти је насликано Вазнесење, а у медаљонима на пандантифима су два анђела и два архијереја.

Сводови и највише зоне зидова имали су Богородичин циклус, од којег су сачувани Одбијање дарова, Повратак Јоакима и Ане из храма, Благовести Јоакиму (само део), Рођење Богородице(?), Благослов три јереја, Ваведење, Захаријина молит-

ва пред штаповима просилаца, Захарија предаје Марију Јосифу, Благовести(?), Јосифови прекори и Богородица пије воду изобличења. На западном зиду је било осам архијереја у читавој или допојасној фигури, међу њима свети Јевлотије, Силван и Агалит. На потрбушју тријумфалног лука је једанаест попрсја, махом епископа, у кружним медаљонима: Самона, Авива, Гурија, Терапон, Симеон, Лав Римски, непознати, Никита, Акепсима(?), Јосиф и Антала, а на потрбушју лукова између бочних зидова и стубова тривелиона била су попрсја св. Неофита и Анастасија (несачуван), Теофила и Картерија (несачуван).

Зидови, нижа зона: јужно од апсиде је Света тројица (Гостољубље Аврамово); на јужном зиду Праведни Аврам дочекује три анђела и Жртва Аврамова; на северном: Руно Гедеоново и Шатор сведочанства; а северно од апсиде Премудрост сазида себи храм.

Још ниже је појас с попрсјама архијереја. На источном зиду, јужно од апсиде, налазе се св. Нектарије, Атик и Генадије. На јужном зиду: св. Анатолије, Јевсевије, Прокл, Козма, Теофилакт, Евтихије и Мемнос. На западном зиду испод тријумфалног лука су биле фигуре четворице епископа. На северном зиду: св. Епимах, Дионисије, Мелетије, непознати, Антипатр, Дијадок, Евлахије и Модест. А на источном зиду, северно од апсиде: св. Никифор, Флавијан и Григорије Јерменски.

Најнижи ред слика садржи на источном зиду, јужно од апсиде, архијереје, учеснике Службе свете литургије: св. Атанасија са свитком (молитва „Помињући пресвету...“); на јужном: св. Игњатија (молитва Малог входа), св. Григорија Чудотворца (Трисвета песма) и св. Аверкија (с речима после Заамвоне молитве), а после свећњака следе чеоно окренути архијереји: Спиридон, Модест и Поликарп; наспрам њих су на северном зиду св. Ипатије, Власије и Елефтерије, а и овде после свећњака почиње поворка епископа у Служби свете литургије: св. Петар Александријски с молитвом Приношења, св. Дионисије Ареопagit (Херувимска песма), св. Никола (Друга молитва верних) и наставља се на источном зиду, северно од апсиде, фигурама св. Григорија Ниског (Прва молитва верних) и св. Григорија Богослова (Молитва за оглашене). У ниши протезиса је допојасна фигура св. Стефана.

Наос

Купола. Калоту заузима попрсје Христа Пантократора, а око њега је Небеска литургија. У тамбуру је осам пророка са свицима: Исаија (6, 3), Јеремија (31, 27), Илија (2 Цар. 2, 2), Јелисеј (2 Цар. 2, 2), Јона (1, 1), Михеј (4, 6), Софонија (3, 8) и Језекиљ (1, 9). На пандантифима су јеванђелисти: Ма-

теј на југоисточном, Марко на југозападном, Лука на северозападном и Јован, којег надахњује Рука Божја, на североисточном. Између пандантифа је био Мандилион на источној страни, на западној Керамион и на јужној анђео у медаљону.

Горњи крст. Сводови и чеоне стране – источни крак: на своду је сачуван део Рођења и на чеоној страни Сретење; јужни крак: на своду се налазе Лазарево васкрсење и Преображење, а на чеоној страни Христово обраћање апостолима после Преображења и Христос поучава у Јудеји; западни крак: на своду су Цвети и Распеће и на чеоној страни Преполовљење празника; северни крак: Духови и на чеоној страни сцене „Петре, ти си камен” и Петар осуђује на смрт Ананију. Највиша зона на зидовима – источни крак: Силазак у ад, Парабола о митару и фарисеју, а испод су попрсја св. Сатира и на луцима између стубаца и олтарских стубова св. Василиска и Клеоника (северно) и непознатог мученика (јужно), затим Парабола о мудрим и лудим девицама и под њом попрсје св. Андонија; јужни крак: Христос код Марте и Марије, а испод је попрсје св. Маркела, Христос поучава Јеврејина како да се спаси и Христос говори о крају века, док су ниже попрсја св. Назарија и још једног мученика, а још ниже св. Дамјана и Козме у медаљонима, затим Христос и прелјубница и ниже попрсје св. Капитона, а на луцима између ступца и зидова св. Ларг, Елпидије и још један мученик; западни крак: Матеј оставља митарство и Истеривање трговаца, а на луку између ступца и јужног зида су св. Јулијан и Јефрем; северни крак: Христос чита у храму и Христос пита апостоле о себи (ниже су св. Јован и још један лекар у медаљонима) и „Будите као деца”, а испод су попрсја св. Силвестра и, на луку између ступца и зида, св. Никифора и непознатог мученика.

Доњи крст. Сводови и чеоне стране – јужни крак: на своду су насликани Тајна вечера и Молитва у врту и на чеоној страни Прање ногу; северни крак: на своду се налазе Издајство Јудино и Суђење пред Аном, а на чеоној страни Суђење пред Кајафом.

Зидови, највиши појас фресака – јужни травеј: Пут на Голготу, св. Симеон Столпник у врху прозора и Никодим носи крст; западни травеј: Христос и Самарјанка, Свадба у Кани и испод њих Исцељење слепог, Христос и Закхеј (над бифором је исписано име краља Милутина у медаљонима и на капителу насликан расцветали крст са словима $\overline{\text{IC}} \overline{\text{XC}} \overline{\text{NI}} \overline{\text{KA}}$), Исцељење ослабљеног, оштећена сцена с Христом, Исцељење човека од водене болести(?) и ниже Грешница помазује Христу ноге; северни травеј: Суђење Христу пред Пилатом, Одрицање Петрово, св. Данило Столпник у врху прозора

и Суђење Христу пред Иродом(?); источни травеј: Исцељење човека са сухом руком и остатак неке сцене.

Зидови, средњи појас фресака – јужни травеј: Распеће Христово, Скидање с крста и Оплакивање; западни травеј: Анђео најављује Богородици смрт, Богородица се опрашта од апостола, Успење, Подизање Богородице на небо, Апостоли налазе празан гроб и Тома показује апостолима Богородичин појас; северни травеј: Полагање у гроб и оштећена сцена; источни травеј, северно од иконостаса: две оштећене и нејасне сцене с Пилатом, а јужно од иконостаса: Већање Ане и Кајафе с Јеврејима по Христовом васкрсењу(?) и Јосиф тражи Христово тело од Пилата.

Зидови, нижи појас фресака – источни травеј, јужно од иконостаса: Три мироносице и Богородица на Христовом гробу, Мироносице, Христос и Марија Магдалена; јужни травеј: Мироносице обавештавају апостоле о Христовом васкрсењу, Апостол Петар с Јованом над Христовим гробом, Пут у Емаус, Вечера у Емаусу, Лука и Клеопа причају апостолима о свом сусрету с Христом; западни травеј: Христос се јавља апостолима и прекорева их за неверје и Христово јављање апостолима иза затворених врата; северни травеј: Христос једе сат меда и рибу, Христово јављање на Тиверијадском мору и Неверовање Томино; источни травеј, северно од иконостаса: Христос говори с Петром о Јовану и Христос се опрашта од апостола.

Зидови, појас попрсја – источни зид, јужно од иконостаса: Дометијан, Евтихије, Флавије, Кирил, Антије и Евнојик; јужни зид: Саркедон, Клаудије, Антије, Илијан, Филоктимон, Вивијан, Гај, Аглај и Анетије; западни зид: Филимон, Евграф, Јермоген, Мина, Назарије, Гервасије, Протасије и непознати; северни зид: Сисиније, Северијан, Ираклије, Евтихије, Теофило и још три мученика; источни зид, северно од иконостаса: тројица мученика, Теодул, Александар и Худион.

Зидови, појас стојећих фигура – источни зид, јужно од иконостаса: св. Јован Претеча, Јован Богослов, Георгије; јужни зид: св. Теодор Стратилат, Теодор Тирон, Артемије, Никита и пет расцветалих крстова у аркосолијуму: $\overline{\text{IC}} \overline{\text{XC}} \overline{\text{NI}} \overline{\text{KA}} \overline{\text{E}} \overline{\text{E}} \overline{\text{P}} \overline{\text{P}} \cdot \overline{\text{T}} \cdot \overline{\text{T}} \overline{\text{P}} \overline{\text{P}} \cdot \overline{\text{A}} \overline{\text{E}} \overline{\text{A}} \cdot \overline{\text{P}} \overline{\text{P}} \overline{\text{P}} \overline{\text{P}} \cdot \overline{\text{E}} \overline{\text{E}} \overline{\text{E}} \overline{\text{E}} \cdot \overline{\text{T}} \overline{\text{K}} \overline{\text{PI}} \overline{\text{G}} \cdot \overline{\text{F}} \overline{\text{X}} \overline{\text{F}} \overline{\text{PI}}$; западни зид: св. Пантелејмон, Козма, Дамјан, Сава Српски („Свети Сава архиепископ”), Константин и Јелена; северни зид: св. Јевстатије, Меркурије, Нестор, Прокопије; источни зид, северно од иконостаса: св. Димитрије, апостол Андреја, Стефан Првомученик.

Ступци. Југоисточни стубац поткуполног простора, највиша зона: Богородица из Благовести, св. Да-

рије, Евтихије, пророк Давид с исписаним свитком пс. 44, 11; у појасу испод су насликани пророк Мојсије, св. Вар, Григорије Акрагантски и праведни Јов; два нижа појаса испуњавају сцене Менолога који почиње на западној страни с 1. септембром (о распореду ових сцена у Грачаници В. Р. Петковић, *Из црквеног календара у живојису Грачанице*, ГСНД XIX, 1938, 79–86; Мијовић, *Менолоз*, 11–15, 285–307, сх. 17–30; Тодић, *Грачаница*, 99–106); у појасу с попрсјама приказани су св. Валерије и Смарагд, Екдит, Климент, Горгоније и Приск; у приземном појасу се налазе Христос (глава му је пресликана), св. Сава Стратилат, Патапије и Василије Велики.

Ступци. Североисточни стубац поткуполног простора, највиша зона: арханђео Гаврило из Благовести, пророк Соломон са свитком (Приче 31, 29), св. Патапије, Варахисије; испод је други појас светитељских фигура: пророк Арон, праведни Ноје, Нифон, Никандрије; следе две зоне с менолошким сценама, затим попрсја св. Кандида и Кириона, мученика Николе и Илије, Модеста, Јована и Домна; најзад, у приземној зони су насликани Богородица с Христом, св. Јован Златоуст, Антипа и Полиевкт.

Ступци. Југозападни стубац поткуполног простора: у највишој зони су приказани св. Теофил, Дарије, пророк Авакум и пророк Захарије Млади; испод овога је појас с фигурама св. Харалампја, Галактиона, пророка Данила и првосвештеника Захарије; затим два с менолошким представама; нижи је с попрсјама св. Вара, Галактиона, Маркијана и Мартирија; у најнижој зони су светитељи Мина, Арета, апостол Петар и арханђео Михаило.

Ступци. Северозападни стубац поткуполног простора: у највишем појасу су непознати мученик, пророк Јоил, пророк Амос и св. Јакин; у нижем појасу св. Папа Васт, пророк Самуил, праведни Мелхиседек и св. Силвестер; испод два појаса с менолошким сликама налази се ред попрсја: непознатог мученика, св. Флора, још једног непознатог и Теодула; најзад, у приземном појасу су смештени св. Сергије, арханђео Гаврило, апостол Павле и св. Гурија.

Стубац на јужној страни (јужни зид). На луку који га везује са западним зидом насликана су попрсја св. Климента и Агатангела, а на оном до југозападног поткуполног ступца св. Елидија и још једног непознатог мученика. Испод два појаса с менолошким представама приказани су у попрсју св. Папила и Карп, Вонифатије, Јован Војин и Кипријан, а у приземној зони, у читавој фигури, св. Јермолај, Јаков Персијанац, Богородица Заступница и Игњатије Богоносац.

Стубац на северној страни (северни зид). На луку који повезује стубац са западним зидом налазе се попрсја св. Кира и Јована. Испод два појаса с мено-

лошким представама приказани су у попрсју св. Кастори Кансул, Созонт, Клеоник и Филимон, а у доњем појасу св. Вакх, Авива, Никола и Самона.

Пролази између наоса и припрате

Средишњи пролаз. Од Христа на херувимима у врху лука који благосиља обема рукама слећу два анђела с крунама према краљици Симониди („Симонида, краљица Палеологина, кћер цара Андроника”) и краљу Милутину с моделом цркве („Стефан Урош, Христу Богу веран, милошћу Божјом краљ, самодржац свих српских земаља и поморских и ктитор”).

Јужни пролаз. На своду и вишим деловима зидова насликан је Менолог. У зони попрсја приказани су на јужном зиду: св. Платон, Роман, Фотије, Анита, Виктор, Викентије, Мануил, Савел и Исмаил, а на северном зиду св. Антала, Јосиф и Акепсима. У најнижем појасу појединачне фигуре се налазе само на јужном зиду: св. Јевстратије, Авксентије, Евгеније, Мардарије, Орест и Андроник(?).

Северни пролаз. На своду и вишим деловима зидова насликан је Менолог. У зони попрсја приказани су на јужном зиду св. Сампсон, Идиомид и Талалеј, а на северном св. Никола Млади, Јакин, Власије Вукол, непознати мученик, Трифун, Зотик, Лукијан и Евдоким. У најнижем појасу су појединачне светитељске фигуре, на северном зиду: св. Текла, Јефимија, Недеља и Варвара (у соклу је насликан крст са словима *IC XC N*.), док су оне на јужном зиду пресликане у XVI веку.

Припрати

Југозападна купола. У калоти се налази попрсје јеванђелисте Марка с отвореним јеванђељем (Марко 1, 1–2) и око њега пет анђела са сферама и скиптрима; у тамбуру је осам старозаветних царева: Давид, Соломон, Ровоам, Авија, Аса, Јосафат, Јорам и Озија; у дну тамбура и на пандантифима (између којих су сликани дискови) и на зидовима испод њих налазе се светитељи који припадају Менологу.

Северозападна купола. У калоти је попрсје јеванђелисте Матеја и око њега пет анђела са сферама и скиптрима; у тамбуру је осам старозаветних царева и праведника: Јоатам, Ахаз, Манасија, Амон, Јосија, Исус Навин, Јосиф Прекрасни и Језекија; у дну тамбура, на пандантифима (између којих су сликани дискови) и на зидовима испод њих налазе се делови Менолога.

Сводови. На источној страни полуобличастог свода је насликано више дана Менолога, а на западној део Страшног суда. У средини крстастог свода приказана је у кругу Рука Господња с душама праведних, од које полази зрак према источном зиду, док су у угловима хорови анђела.

Зидови. На северном делу источног зида налазе се у највишој зони две старозаветне сцене: Пророк Илија коље свештенике Ваалове и Праведни Јов на буњишту; у средњој су свети монаси у попрсју: Нил, Сампсон, Јован Каливит, Јоасаф и Варлаам, а у најнижој Христос Емануило (који је првобитно крунисао краља Милутина и сина му Константина) пружа монашке ризе монасима краљици Јелени („Света Јелена превисока и самодржавна краљица”) и краљу Урошу („Свети Стефан Урош краљ свих српских земаља и поморских, светог Првовенчаног краља Стефана унук” – sic!). Над средишњим улазом је попрсје Христа Страшног судије с отвореном књигом (Јован 8, 12). На јужном делу овог зида је Лоза Немањина, коју благосиља Христос: у њеном најнижем реду је св. Симеон Немања и око њега св. Сава („Сава”) и Вукан („Вук, син Немањин”), у вишем реду Стефан Првовенчани („Стефан, првовенчани краљ, син Немањин”) и око њега Сава II („Сава архиепископ, син Стефана, првовенчаног краља”), Вуканов син Стефан („Стефан, Вуков син”), Радослав („Радослав, син Стефана, првовенчаног краља”) и Владислав („... првовенчаног краља”), у реду изнад овога насликан је Урош I („Урош краљ, син првовенчаног краља Стефана”) и око њега Милутинова сестра Брњача („Брњача, сестра краљева”), Милутинов брат Драгутин („Стефан, брат краљев”) и Драгутинови синови Урошић („Урошић, син Стефанов”) и Владислав („Владислав, син Стефанов”), а у највишем реду је краљ Милутин („Урош краљ”) којем анђели приносе круну и лорос, а околу су његова деца Константин („Костадин, син Стефана краља”) и Царица („Царица, кћер краљева”). Испод Менолога на јужном зиду су приказани мученици (в. јужни пролаз). Западни зид заузима скоро у целини Страшни суд; само у јужном делу су попрсја мученика св. Неофита и Венедикта, а у северном Агатона и једног непознатог, док су изнад њих менолошке сцене. Менолог се наставља и на северном зиду, а под њим је неколико попрсја: непознатог мученика, св. Јулите и Кирика, а сасвим доле су делови Страшног суда, на које се надовезују попрсја мученика и фигуре светих жена (в. северни пролаз).

Капихуменија

На своду су биле сцене Вавдења и, можда, Сртења, а на чеоним странама пророци Самуил и Арон и између њих крст ($\Phi \tilde{X} \Phi \Pi$) у кругу на источној, а Мојсије и првосвештеник Захарија око крста ($\Pi \Sigma \tilde{X} \Sigma \tilde{\Pi} \tilde{K} \tilde{A}$) на западној. У лунети над бифором на источној страни је лик св. Симеона Столпника, а над наспрамном бифором св. Данила Столпника. На зидовима су преостале само оште-

ћене стојеће фигуре: двојице монаха на источном, а св. Луке (Стириота) и Макарија на западном зиду. На унутрашњим странама бифоре на источном зиду налазе се, један изнад другог, по два расцветала крста – на једном су се само делимично сачувала слова криптограма $\Phi (\tilde{X}) \Phi (\Pi)$.

Јужни ѓараклис

Купола. У врху је насликано попрсје јеванђелисте Јована и око њега три небеске силе у виду престола; у тамбуру су чеоне фигуре светих епископа: Атика, Флавијана, Кипријана, Павла, Ахилија, Михаила, Лава и Тарасија; испод њих су четири серафима; на зидовима су такође светитељске фигуре: Епимаха и Климента, Созона и Иполита, Анастасија и Анатолија, Лава и Стратоника.

Апсида. Горњу половину заузима Богородица подигнутих руку, ниже су попрсја св. Дијадоха и Евлавија и изнад часне трпезе фигуре учесника Службе свете литургије: Епифанија (са свитком на којем је текст молитве Приношења?) и Германа (с нејасним текстом на свитку).

Зидови. Источни: изнад апсиде су Благовести. Јужни: у вишој зони се налазе Сусрет Марије и Јелисавете и Покајање Давидово; у средњој Визија св. Петра Александријског и Христос утишава буру; у приземној св. Климент Римски и Мелетије (у олтарском делу), Антоније, Павле Тивејски, Сава, Јован Лествичник и Атанасије Атонски (у аркосолијуму су на унутрашњим странама насликани св. Григорије Богослов и Игњатије, а на чеоној страни је нешто познија фреска опела епископа Теодора). Западни зид: горе је сцена Тројица младића у пећи огњеној, ниже Пророк Илија у пустињи и испод њега накнадно исписана краљева повеља Грачаници; на унутрашњим странама доврзника била су два расцветала крста ($\tilde{E} \tilde{N} \tilde{\Pi} \dots \tilde{K} \tilde{O}$ и $\dots \tilde{K} \tilde{A}$), а преко оног на јужној страни насликан у XV веку портрет Тодора Бранковића. Северни зид: у горњем реду су Бекство у Египат и Неопалима купина, у средњем Христова поука Јеврејима о васкрсењу и „Ако не будете као ово дете”, а у олтарском простору су св. Аверкије и Нифон и испод њих, у ниши протезиса, попрсје св. Стефана (име је накнадно угребано).

Северни ѓараклис (св. Николе)

Купола. У калоти куполе су попрсје јеванђелисте Луке и небеске силе у виду три престола; у тамбуру је и овде осам епископа: св. Астије, Прохор, Климент, Епифаније, Сосила, Анатолије, Амвросије и Антим; на пандантифима четири серафима, а на зидовима испод њих светитељски парови: Созон и Геронтије, Јермоген и Епимах, Евдоким и Парте- није, Нифон и Венијамин.

Апсида. У горњем делу је фигура св. Јована Претече са свитком (Матеј 3, 2), испод њега се налазе попрсја светих архијереја, Јевстатија Солунског и Јакова брата Божјег, а изнад часне трпезе учесници Службе свете литургије: Илија Антиохијски (с текстом Архијерејске службе на свитку) и Софроније (на свитку му је Молитва верних друга).

Зидови. Источни зид има изнад апсиде само полуфигуре двојице епископа, св. Јуде брата Господњег(?) и Прохора. На осталим зидовима се налазио циклус св. Николе, распоређен у две зоне, од којег су сачуване, у целини или делимично, сцене Рођење св. Николе, једно рукоположење светитеља, Три војводе у тамници, Јављање у сну Константину, Јављање Евлавију, Спасавање невиних од мача, Утишавање буре на мору и Рушење идола у Артемидином храму. У најнижем појасу су појединачне фигуре, на јужном зиду: св. Партеније и Антим (у олтарском делу), Теодор Студит и Стефан Нови (у пролазу према олтару је расцветали крст с криптограмом $\tilde{\Gamma} \tilde{X} . \tilde{\Pi}$), Теодосије Општежитељ и Јефрем Сирин; на западном: св. Мојсије Мурин и неки скоро уништен пустињак; на северном је преостала само фигура пустињака (Јефтимиије?) и у олтару св. Герман и Вавила; у ниши протезиса је полуфигура непознатог ђаконa, а у аркосолијуму се разазнају трагови два расцветала крста и неколико слова криптограма: $\tilde{E} \tilde{E} \tilde{E} (\tilde{E})$.

Грачаница поодавно заокупља пажњу стручњака, па је разумљиво што је документација о њеним фрескама скоро потпуна. Оне су више пута пописиване и објављен је велики број њихових репродукција: Petković, *La peinture serbe*, I, fig. 44–63; II, 29–35, fig. 30–33, pl. LX–LXXXI; Петковић, *Преглед*, 74–83, сл. 193–215/a; Hamann-Mac Lean – Hallensleben, *Die Monumentalmalerei*, Plan 34–46, Abb. 318–345; Тодић, *Грачаница*, 80–110, т. I–XXVII, сл. 6–116; *Задужбине Косова*, Призрен – Београд 1987, 99–123; Б. Живковић, *Грачаница – црпшежи фресака*, Београд 1989.

Почеци истраживања грачаничког сликарства могу се везати за прве описе и извештаје учених путника и стручњака који су још у XIX и почетком XX столећа навраћали у манастир и бележили по нешто о његовим фрескама, понајвише оно што се тичало историје и портрета: Г. Јуришић, *Дечански црвенац*, Нови Сад 1852, 116–118; А. Гильердинг, *Собрание сочинений*, т. III, 164–165 или Б. Ђ. Нушић, *Косово – опис земље и народа*, II, 28–47. Једна од фресака која је најпре привукла пажњу ових посетилаца била је ктиторова повеља исписана на зиду јужног параклиса; преписао је и објавио С. Веркович (*Дарственная грамота короля Уроша II Милутина монастырю Грачанице 1322 года*, Известия

Императорской академии наук по отделению русского языка и словесности, VII, 1858, 145, 155–160), затим Ф. Миклошич (*Monumenta serbica*, Viennae 1858, 562–567), И. Иванић (*На Косову*, 62–68) и М. С. Милојевић (*Путопис дела црпше Сйаре Србије*, I, 162–166), па А. Соловјев (*Одабрани сйоменици српског црпше*, Београд 1926, 99–105), Ј. Поповић (*Манастир Грачаница на Косову*, 19–25), М. Павловић (*Грачаничка црпше*, ГСНД III, 1928, 105–140) и Тодић (*Грачаница*, 63–68), да би, недавно, њен калк објавио Б. Живковић (*Грачаничка црпше*). Потпунији опис сцена донео је Н. П. Кондаков (*Македонија – археологическое путешествие*, Санкт-Петербург 1909, 206–210), а Велике празнике, муке и чуда Христова је обрадио тек Millet, *Recherches*, s. v. у регистру Грачаница, прикључивши их „македонској школи”.

Пажња првих истраживача је била усредсређена и на портрете у цркви, посебно на оне пресликаване; у жељи да их препознају и објасне, о њима су писали П. Поповић (*Краљ Милутин као монах на фрескама у Грачаници*, Старица 4, 1927, 113–114); В. Р. Петковић (*Из сйарог живописа српског. Лик краља Милутина као свейишпелца*, ПКЈИФ VIII, 1928, 107–109; Исти, *Из живописа Грачанице*, Историјски часопис 5, 1955, 5–6), Н. Љ. Окуњев (*Портрети королей-ктиторов*, 88, нап. 1), а исто тако и на портрет ктитора и Лозу Немањину: В. Р. Петковић, „*Лоза Немањина*” у *сйаром живопису српском*, Народна старина 5 (1923), 100; Радојчић, *Портрети*, 38–45; Dj. Bošković, *Deux „couronnes de vie” à Gračanica*, SK XI (1940), 63–64. Грачаничко сликарство је, међутим, у исто време привлачило научнике и својим стилем и иконографијом: Н. Љ. Окуњев (*Сербские средневековые стенописи*, Прага 1923, 6–18, 30; Исти, *Monumenta artis serbicae*, Pragaue 1930, 4; Wratislaw-Mitrović et Okunev, *La Dormition*, 157–159) скренуо је пажњу на његову блискост са живописом Нагоричина и Краљеве цркве и на његову сложену иконографију, посебно Богородичиног успења; о стилу и иконографији појединих представа писали су L. Bréhier, *Уиисци из Грачанице*, Старица 4 (1928), 3–8; N. Beljaev, *La figuration de „l'Arche de l'Aliance” dans la peinture balkanique du XIVe siècle*, L'art byzantin chez les Slaves, I/2, Paris 1930, 315, 324–325; Stefanescu, *L'illustration des liturgies*, passim, а В. Р. Петковић је објавио и неколико посебних иконографских расправа о њима: *Парабола о десет девојака у сйарој српској умейносци*, Рашка I (1929), 23–27; Исти, *Фреске са црпшевом Премудросци*, Зборник у част Богдана Поповића, Београд 1929, 319–320; Исти, *Једна слика у Грачаници*, Рашка I (1929), 17–19; Исти, *Неки антички мошиви у сйаром живопису српском*, Strena Buliciana, Загреб – Сплит 1924, 473–475. Најранија интересовања

С. Радојчића била су снажно везана за Грачаницу: поред важних запажања о историјским ликовима и композицијама, изложених у књизи *Портиреји*, он је убрзо објавио студију о Грачаници (*Грачаница*, Хришћанско дело IV/1, 1938, 24–34), у којој је спровео иконографску и стилску анализу неких фресака, а у круг сродних дела је укључио и фреске Св. Никите код Скопља и претпоставио да су сликари могли бити Грци, да би се затим окренуо програму фресака и њиховом односу према простору цркве (*Фреске у Милутиновим задужбинама*, Уметнички преглед II/7, 1939, 202–207; Исти, *Грачаница и Дечани*, Уметнички преглед III/4–5, 1940, 130–133).

Радојчић је после Другог светског рата наставио своја истраживања грачаничког сликарства, у иконографским расправама (Radojčić, *Die Reden des Johannes Damaskenos*, 301–312; Исти, *La table de la Sagesse dans la littérature et l'art serbe depuis du XIIIe jusqu'au début du XIVe siècle*, ЗРВИ 16, 1975, 215–224 = Радојчић, *Узори и дела*, 181–193; С. Радојчић, *Одабрани чланци и студије 1933–1978*, Београд – Нови Сад 1982, 223–229) и о стилу фресака (Радојчић, *Грачаничке фреске*, 173–180 = С. Радојчић, *Одабрани чланци и студије*, 234–240) или, пак, у оквиру ширих прегледа српског и византијског сликарства: Радојчић, *Сликарство*, 112–120; S. Radojčić, *Geschichte der serbischen Kunst von den Anfängen bis zum Ende des Mittelalters*, Berlin 1969, 64–65 (= *Српска уметност у средњем веку*, Београд – Загреб – Мостар 1982, 83–84). У исто време појавиле су се и друге студије, које су разрешиле неке иконографски занимљиве фреске: Бабић, *Прилике цркава краља Милутина*, 105–125; Ј. Радовановић, *Руно Гедеоново у српском средњовековном сликарству*, Зограф 5 (1974), 38–42 и Исти, *Јединствене представе Васкрсења Христовог у српском сликарству XIV века*, Зограф 8 (1977), 34–43 (= Радовановић, *Иконографска исцртавања*, 83–103); Babić, *Les croix*, 5, 7, 8, 11; Lj. D. Porovich, *Compositional and Theological Concepts in Four Prophet Cycles in Churches Selected from the Period of King Milutin (1282–1321)*, Cyrillomethodianum VIII–IX (1984–1985), 283–317; Walter, *Art and Ritual*, 123–124, 141, 149; Ch. Walter, *The Invention of John the Baptist's Head at Gračanica*, Зборник ЈУ 16 (1980), 71–83; Hamann-Mac Lean, *Grundlegung*, 34, 73–74, 104–106, 132–133, 150–153, 194–197; Patterson-Ševčenko, *St. Nicholas*, 42, 66–69, 95–101, 103–122, 130–132, изложене су претпоставке о сликарима (Xungoroulos, *Thessalonique*, 54–57; Ђ. Бошковић, *О неким нашим грађанима и сликарима из првих деценија XIV века*, Старица IX–X, 1959, 125–131; Миљковић-Пепек, *Пишуваније податоци*, 163–164; Миљковић-Пепек, *Делото*, 233–234; Миљковић-Пепек, *О познатим и анонимним сликарима*,

56–58), бавиле се елементима стила (Стојаковић, *Архитектонски простор*, 132 и passim; Г. Суботић, *Теодосијева жиција и српски живопис Милутиновог доба*, Стара књижевност, Београд 1972, 398–403, passim; Д. Милошевић, *Манасије Грачаница*, Београд 1975; М. Татић-Ђурић, *Надживелости антике у српској уметности и култури средњег века*, Античке студије код Срба, Београд 1989, 291–293, 304–305; В. Мако, *Поједини постојци у комбиновању сцена Причешћа апостола сликарске радионице Михаила и Евђихија*, Зограф 23, 1993–1994, 18–27), физичким простором цркве и његовим односом према сликаном програму (S. Čurčić, *The Original Baptismal Font of Gračanica and Its Iconographic Setting*, Зборник Народног музеја IX–X, 1979, 313–320; Ј. Магловски, *Лоза благородна крај извора воде живе*, Баштина 1, 1991, 221–227) или тумачењем портрета: Милошевић, *Срби свештеници*, 169, 200–205 (= *Дело Десанке Милошевић Скочајић*, Београд s. d., 169–171); Ковачевић, *Средњовековна ношња*, 39–40; Velmans, *Le portrait*, 107 и passim; M. Tatić-Djurić, *L'iconographie de la donation dans l'ancien art serbe*, Actes du XIVe Congr. int. des ét. byz., III, Bucarest 1976, 317; Ch. Walter, *Iconographical Sources for the Coronation of Milutin and Simonida at Gračanica*, Грачанички симпозијум, 183–200; Haustein, *Der Nemanjidenstammbaum*, 20–43, 120–126 и passim; Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 54–55, 60–62, 131; Тодић, *Краљ Милутин са сином Константином*, 7–22.

У својој књизи о сликарској школи краља Милутина, Х. Халенслебен је значајну пажњу посветио Грачаници: датовао је њене фреске, осврнуо се на њихов програм и нека иконографска и ликовна решења (Hallensleben, *Die Malerschule*, 34–35, 60–64, 158–160 и passim). А П. Мијовић је боље од ранијих истраживача објаснио античко порекло неких фресака, до краја ишчитао календарске сцене, пронашао им паралеле и објашњења, и предложио занимљива есхатолошка тумачења портрета у припрати: П. Мијовић, *Прилози проучавању сликарства Грачанице, Дечана и Пећи*, Гласник САН XI/1 (1959), 70–71; Исти, *La personification de la Mer dans le Jugement dernier à Gračanica*, Χριστήριον εἰς Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον, I, Αθήνα 1967, 208–219; Исти, *О хронологији грачаничких фресака*, СКМ IV–V (1968–1971), 179–199; Исти, *Царска иконографија у српској средњовековној уметности* (III), Старица XXVIII–XXIX (1979), 91–116. Војислав Ђурић је, такође, у значајној мери осветлио живопис Грачанице, пре свега Лозу Немањину (*Лоза Немањина у сликарском сликарству*, Зборник радова I конгреса Савеза друштава историчара уметности СФРЈ, Охрид 1976, 53–55 = Перистил 21, 1978, 53–55) и неке друге портрете (*Le nouveau Joasaph*, СА

радова I конгреса Савеза друштава историчара уметности СФРЈ, Охрид 1976, 53–55 = Перистил 21, 1978, 53–55) и неке друге портрете (*Le nouveau Joasaph*, СА 33, 1985, 99–109) и укључио грачаничке фреске у шире прегледе српског и византијског сликарства (Ђурић, *Византијске фреске*, 52; Djurić, *La peinture byzantine vers 1300*, 72–75), а у једној опширној белешци (*Византијске фреске*, 205) побројао је и друге радове о сликарству Грачанице.

Пре десетак година, фреске су монографски обрађене, Тодић, *Грачаница*, 43–241. Већи део књиге се односи баш на фреске доба краља Милутина: после њихове историографије и датовања, оне су пописане са свим натписима, ишчитан је њихов програм и обрађене важније теме, спроведена је њихова ликовна анализа и оне су доведене у везу с истовременим српским и византијским сликарством.

